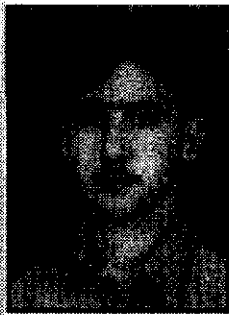

گزارشی از تصحیح زادالمسافرین

* سیدمحمد عمادی حائری

چکیده

این مقاله، گزارشی است از تصحیح و ویرایش زادالمسافر - اثر مهم ناصر خسرو قبادیانی (۳۹۴ - ۴۸۱ ق.) که بخشی از مقدمه مصحح را تشکیل می‌دهد.

در ابتدا از نام صحیح آن که زادالمسافر است، و نه زادالمسافرین، بر پایه کهن‌ترین و اصیل‌ترین دست‌نوشته بازمانده اثر و اشعار ناصر خسرو سخن رفته است. سپس به وجوه اهمیت آن اشاره شده و نکاتی مختصر درباره تصحیح این گونه آثار بیان گردیده است. در بخش بعدی، چاپهای پیشین این کتاب گزارش شده و سپس به تصحیحی منتشر نشده از سید نصرالله تقوی پرداخته شده. تصحیحی که به صورت نسخه خطی بازمانده است. سپس گفتاری درباره نسخه‌های زادالمسافر آمده و پس از آن، نسخه ارزشمندی که مبنای تصحیح جدید مصحح است، معرفی گردیده است. در پایان نیز از روش تصحیح سخن رفته است.^۱

تقدیم به پیشگاه علمی استاد دکتر مهدی محقق

الف. درآمد

زادالمسافر، اثر مهم ناصر خسرو قبادیانی (۳۹۴ - ۴۸۱ ق.) - داعی و متکلم بزرگ اسماعیلی - است که بیشتر به زادالمسافرین شهرت دارد. اما آن گونه که کهن‌ترین و اصیل‌ترین نسخه این اثر - که از آن سخن خواهیم گفت - نشان می‌دهد، نام آن زادالمسافر است. بر این گفته، قرینه‌ای نیز هست و آن یاد کرد خود ناصر خسرو از آن در اشعار خویش است. آنجا که می‌گوید:

زادالمسافر است یکی گنج من

نثر آنچنان و نظم از اینسان کنم^۲

و نیز آنجا که گفته:

ز تصنیفات من زادالمسافر

که معقولات را اصل است و قانون^۳

زادالمسافر از دو دیدگاه شایان توجه است: نخست از نظر دارا بودن مطالب کلامی و فلسفی و دیگر از نظر سبک سخن فارسی. در این کتاب اصطلاحات فلسفی - پارسی و عربی - فراوانی آمده است. به ویژه اصطلاحات فارسی خاصی دارد که جای دیگری دیده نشده و در متن

کتاب واژه‌های فارسی زیبایی در اصطلاحات فلسفی آورده که بنا بر گفته ملک الشعراء بهار «به کار متتبعان آن علم خواهد آمد.»^۴ هم‌چنین به علت دارا بودن واژگان کهن و شایان توجه و سبک نگارشی که دارد؛ در شمار متون مهم زبان فارسی است. ناصر خسرو در این کتاب از واژگان خاص، بهره جسته، مانند: «باشاینده» (باشاننده) که آن را از اختراعات او دانسته‌اند^۵. برخی واژگان این کتاب نیز در فرهنگ‌ها نیامده است. بنابراین، واژه‌های زادالمسافر از نظر اصطلاحات فلسفی، واژگان پارسی قدیمی و کاربرد لغات عربی اهمیت بسیار دارد.

در تصحیح متونی همانند زادالمسافر ناصر خسرو، باید دقتی دوچندان داشت. تعصبات مذهبی کاتبان - به ویژه در عصر ناصر خسرو - احتمال دستبرد و حذف برخی عناصر آشکار مذهبی مؤلف را بسی قوت می‌دهد^۶. ازین رو، بر کنار ماندن از تصرفاتی که کاتبان بر مبنای حب و بغض مذهبی خویش انجام داده‌اند، پی‌جویی نُسخی را می‌طلبد که مصحح متن را بدین اندیشه رهنمون گردد که نسخه‌ای که شالوده تصحیح بر آن پا گرفته، مورد دستبرد قرار نگرفته و نزدیک‌ترین صورت به نوشتار مؤلف بوده باشد. آشنایی با اصول مذهبی اسماعیلی نیز، مصحح را از برخی تصرفات ناآگاهانه کاتبان^۷ دورنگاه خواهد داشت.

* دانشجوی زبان و ادبیات فارسی - دانشگاه شهید بهشتی.

ب. پیشینه چاپ زادالمسافر

زادالمسافر تاکنون به دو گونه منتشر شده است:

۱. زادالمسافر، نخستین بار به تصحیح محمد بذل الرحمن و به اشارت اوارد براون^۸ در برلن به سال ۱۳۴۱ ه. ق (= ۱۳۰۳ ش) به نام زادالمسافرین به چاپ رسید. بذل الرحمن در تصحیح خود از دو نسخه بی تاریخ (پاریس، کمبریج) سود جسته، گرچه وی آشکارا مشخصات نسخه‌ها را باز نگفته است. عبارت زیر در ابتدای زادالمسافرین - به تصحیح بذل الرحمن - آمده که پیدا نیست از کدامین نسخه نقل کرده است.

«هذا الكتاب المسمى بزادالمسافرین، من واردات سید العاشقین و سندالمشتاقین، خاتم العشاق و اسوة اهل الاشتیاق، الحکیم ناصر خسرو العلوی»^{۱۰}

القابی که کاتب نسخه از برای مردی چونان ناصر خسرو - متکلم اسماعیلی - آورده، نشانگر آن است که این نسخه نباید قدمتی چندان داشته باشد. بازخوانی آن نیز، این نکته را دستیاب می‌سازد که دست کم کاتب یکی از این دو نسخه، سنی مذهب بوده و یا از کتابت کاتب سنی متعصبی بهره جسته است. این گفته را از دیباچه و مقدمه زادالمسافرین - به تصحیح بذل الرحمن - می‌توان دریافت. مصحح از مجموع این دو نسخه، نسخه سومی پدید آورده که این تلفیق از اصالت متن کاسته و گاه به معنا زیان رسانیده است.

نیز به نظر می‌رسد که وی گاهی در گزینش متن و نسخه بدل - از دو نسخه پاریس و کمبریج - دچار اشتباه گردیده و بیش از حد به نسخه پاریس وفادار مانده است.

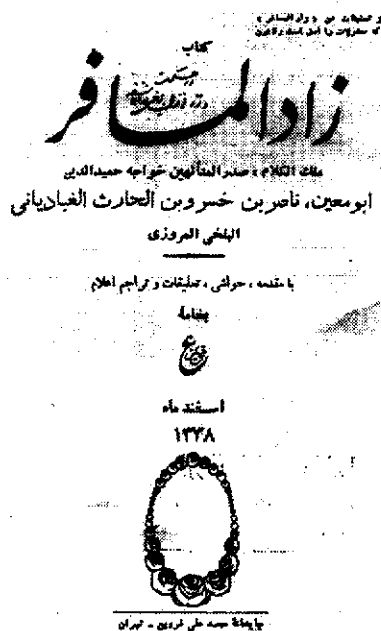
با این همه، این تنها تصحیح به شیوه علمی از زادالمسافر است و سعی و پیشگامی بذل الرحمن در این باره، درخور ستایش است. این چاپ به سالهای ۱۳۳۹ و ۱۳۴۱ ش در تهران توسط کتابفروشی محمودی افست گردیده است.^{۱۱} نیز برپایه آن یحیی الخشاب، زادالمسافر را به عربی برگردانیده و به سال ۱۳۶۴ ق نشر داده است.^{۱۲}

۲. زادالمسافر دوم بار، با مقدمه و حواشی ع. قویم به سال ۱۳۳۸ ش در تهران به نام زادالمسافر منتشر گردید.^{۱۳} این چاپ، اگر چه نام اصیل زادالمسافر را بر خود دارد، اما به هیچ روی تصحیحی انتقادی به شمار نمی‌آید. مصحح، در آن از نسخه‌های مبنا و روش تصحیح، سخنی به میان نیاورده و از نسخه بدل‌ها نیز در پانوشته‌های آن نشانی نیست. متن آن نیز، نشانی از نسخ قابل اعتنا ندارد.

ج. تصحیحی منتشر نشده

- نسخه شماره ۵۵۷۴ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ۱۴ (تاریخ کتابت: ۱۳۳۹ ه. ق، خط: نسخ، شماره صفحه‌ها: ۵۱۶، شماره سطرها: ۱۹، کاتب: محمدعلی مصاحبی نائینی).

این نسخه، رونوشتی از تصحیح منتشر نشده دانشمند معروف، حاج سید نصرالله تقوی (م. ۱۳۲۶ ش). نخستین مصحح دیوان ناصر خسرو

از زادالمسافر است. کاتب آن، شاعر و خطاط مشهور، محمدعلی عبرت نائینی (م. ۱۳۲۱ ش) است که آن را بنابر خواسته حکیم الملک (م. ۱۳۳۸ ش) رجل سیاسی عصر قاجار - پهلوی کتابت کرده و در پایان نسخه نگاشته است: «حسب الامر بندگان حضرت مستطاب اجل اکرم افخم آقای حکیم الملک - دامت شوکتة العالی - تحریر یافت بید اقل کتاب محمدعلی بن عبدالخالق المصاحبی النائینی فی ثانی عشر شهر شوال المکرم من شهر سنة تسعة و ثلثین و ثلاثمائة بعد الالف . ۱۳۳۹ . من الهجرة النبویه علی هاجرهما الف سلام و تحية . ۱۵» در پایان نسخه، مقدمه‌ای از مرحوم سید نصرالله تقوی آمده است با سرفصلی چنین از کاتب نسخه:

«هذا ما قاله مصحح هذه النسخة الشريفة السيد السند قدوة الفضلاء و المتبحرين و زبدة الحكماء و المتألهين الحاج سيدنصرالله التقوي الاخوي دامت برکاته»^{۱۶}
وی در مقدمه خویش، نوشته است:

«کتاب مستطاب زادالمسافرین که یکی از مصنفات مقدم حکمای مسلمین و استاد شعرای بارعین، حکیم ربانی، ناصر خسرو علوی و بهترین یادگار قرن چهارم هجریست، چندین سال می‌گذرد که گاه و بیگاه محلّ مراجعه و مطالعه این بنده واقع بوده. مرآت عدیده بانسخ قدیمه و جدیده که به تفحص به دست آمده با رعایت حفظ نسخه بدل‌های قابل اعتنا به معرض مقابله و تصحیح و مقیاس موازنه و ترجیح برآمده، با آنکه هر یک از نسخه‌های هفتگانه که به مرور و تدریج از نظر گذشته، مشحون از غلط بود؛ اکنون به توفیق الله - جلّ جلاله و تالییده - اطمینان کامل از صحت این نسخه حاصل و نگارنده معتقد است که آنچه از قلم مصنف جاری گشته، بیرون از آن نیست که به تقیید مصحح جمع‌آوری شده و در این نسخه اثبات گردیده و نسخه‌ای که نزدیک به ده قرن است در گو مهجوریت و اندراس، مجهول الاسم

بلکه معدوم الاثر می‌نمود، از نو خلعت زندگی پوشیده و با رونق و طراوت شباب در محفل اهل علم و ادب جلوه‌گر آمد. دانشمندانی که از اساس فلسفه یونانیان و لباب حکمت اسلامیان کاملاً آگاهند و قوه تمییز میان آثار باقیه این دو طبقه بزرگ حکما را دارند و از لطایف ادبیات نیز با خبرند قدر و خطر این کتاب عزیز را عظیم می‌شمرند و مساعی این بنده را در احیا و ترویج این نسخه، مشکور می‌دارند و به عارضه علمی و فنی می‌یابند که این نسخه بهترین اثر گذشتگان و گزیده‌ترین مایه افتخار مشرقیان است، چه بدین نمط بدیع و اسلوب متین و مبنای محکم و متقن، کتابی این گونه فصیح و مبرهن نگاشته نگردیده، مفسر کلام مبین و مبین کتاب تکوین و مقرر آیات آفاق و انفس است. کیف لا و هو مأخوذ من لباب الفرقان، کاشف عن رموز القرآن، مقتبس من مشکوة الانوار المحمدیه و مستنبط من آثار الحکمة العلویة، کما اعترف به فی غیر موضع من کتابه و دیوانه. با آنکه ارباب قلوب را در بیان اسرار حقایق، روشی ورای قیاسات عقلی است، مع ذلک مصنف کتاب در عنوان هر قول و تقریر هر مسئله از اقامه هیچ دلیل عقلی فروگذار نکرده و هیچ قضیه را بدون تطبیق با براهین منطقی در قالب تحریر نیاورده. مع انه اوجز فی کلّ مقام ینبغی الایجاز فیه من دون خلل واطلب فی کلّ مقام یقتضی الاطناب فیه من غیر ملل. در بیان هیچ نکته‌ای اکتفا به اشارات ذوقیه نکرده و در شرح هیچ دقیقه‌ای قناعت به خطابات شعریه ننموده، مع انه قدس سره. استاد صناعة الشعر و خریتها بل ربها و باریها و الیه مرجعها و منتهاها و مودی حقها و معظم قدرها... [الخ] ۱۷۴

هم آن گونه که مصحح این نسخه در مقدمه خویش بیان داشته نسخه حاضر را با سنجش هفت نسخه قدیم و جدید پدید آورده و نسخه بدل‌های قابل اعتنا را در حاشیه یاد کرده است.

کاوش در متن و نسخه بدلها، به نیکی آشکار می‌سازد که نسخه‌های مبنای تصحیح وی از تحریف و تصحیف کاتبان بر کنار نبوده است. اما از آنجا که این نسخه بازتاباننده متن بیشترین نسخه‌های زادالمسافر است، دارای اهمیت می‌نماید.

د. نسخه‌های زادالمسافر

نگارنده با دل‌بستگی پیشین بدین اثر و بازخوانی مکرر آن، تصحیحی تازه از این کتاب مهم را بایسته یافت. بدین رو به مراجعه به فهرس گونه‌گون کتابخانه‌های ایران و دیگر جایها برای دستیابی به نسخه‌ای اصیل پرداخت. اما با همه جستجو، قدمت نسخه‌های آن ۱۸ از قرن ۹-۱۰ فراتر نرفت. جز تعدادی بس اندک، همگی نسخه‌ها متعلق به اواخر قرن ۱۳ و پس از آن است که سیاقی همسان دارند و چه بسا رونوشت‌هایی از یکدیگر باشند. بی‌تردید، وضعیت مذهبی عصر

غزنوی و پس از آن هجوم فرهنگ سوز مغول در این باره تأثیر داشته ۱۹، ولی بیش از آن فلسفه سیزی و مخالفت با عقاید اسماعیلیه در کمیابی نسخه‌های با اهمیت و کهن از آن نقش داشته است. به ویژه آنکه مغول به توصیه برخی از مسلمانان، نسخ نگارش‌های اسماعیلیان را به آتش کشیدند^{۲۰}. دقت در نسخه‌های بازمانده نیز، بیشترین آنها را اصیل نمی‌شناساند.

ه. نسخه‌ای ارزشمند: نسخه مبنای این تصحیح

نسخه شماره ۴۹۱۱ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۲۱. (تاریخ کتابت: قرن ۹-۱۰، خط: نسخ، شماره برگها: ۸۹، شماره سطرها: ۲۳، کاتب: نامعلوم).

نسخه‌ای است ارزشمند که از نظر گاه قدمت، صحت و اصالت بر دیگر نسخه‌های بازمانده از زادالمسافر، برتری دارد. این نسخه کهن‌ترین دست‌نوشته زادالمسافر است که تاکنون شناسایی گردیده و شیوه نگارش آن کهنه می‌نماید ولی از آنجا که انجام آن افتاده است، تاریخ کتابت و نیز کاتب آن دانسته نیست. فهرستگر نسخه. استاد فقیه محمدتقی دانش‌پژوه. آن را از قرن ۹ و ۱۰ دانسته است^{۲۲}. از فحوای آن پیداست که کاتبه نسخه خویش را از روی نوشتاری اصیل کتابت کرده، اما افسوس که برخی از عبارات در کناره برگه‌های آن از میان رفته و از انجام آن یکی. دو برگ افتاده است و در میانه آن نیز برگه‌هایی موجود نیست.

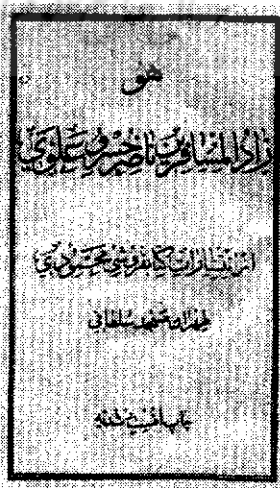
به گمان من، اهمیت این نسخه تا بدان جاست که هر نسخه‌ای دیگر از زادالمسافر، باید با محک آن سنجیده شود.

و. روش تصحیح

نگارنده برای تصحیح زادالمسافر، به بررسی نسخه‌های خطی آن و برابر نهادن متن آنها با یکدیگر (= نسخه‌شناسی تطبیقی) پرداخت و این خود زمانی طولانی از مصحح ستاند.

چنانکه گذشت، کهن‌ترین، اصیل‌ترین و صحیح‌ترین نسخه‌ای که از زادالمسافر به دست داریم، نسخه شماره ۴۹۱۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است که از آن سخن گفتیم. پس از این نسخه قدیم‌ترین دست‌نوشته موجود، نسخه شماره

در کتابخانه 2669.d.79 بادلیان (واقع در آکسفورد انگلستان) است^{۲۳}. این نسخه اگر چه تاریخی بر خود ندارد، اما فهرستگر آن، Beeston. آن را به احتمال از قرن ۱۱ ق (= ۱۷ م) و یا حتی قرن ۱۰ ق (= ۱۶ م) دانسته است. گر چه وی مدعی شده که متن این نسخه تفاوت‌هایی با چاپ بران - که گزارش آن را در پیش آورده‌ایم - دارد که برتری آن را بر چاپ بران نشان می‌دهد^{۲۴}، اما نگارنده با کاوش در متن آن دریافت که این نسخه نه تنها از تصحیف و تحریف کاتبان بری نیست که در تفاوت‌هایش با

چاپ برلن نیز، فروتر می‌نماید و به هیچ روی بر آن برتری ندارد. دیگر نسخ نیز، سیاقی کمابیش همانند هم دارند و مصحح، نسخه‌ای که ویژگی خاصی را دارا باشد، برای مقابله با نسخه مبنای این تصحیح نیافت.

در نهایت، رای من بر آن قرار گرفت که به احیای نسخه ارزشمند شماره ۴۹۱۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران - که هم اصیل است و هم از لحاظ متن و واژگان، برتری بسیاری بر دیگر نسخ دارد - پردازم و اغلاط افتادگی و رفتگی‌های آن را با بهره‌گیری انتقادی از دو نسخه چاپ برلن (نسخه‌های پاریس و کمبریج) به صلاح آرم و پراکندگی برگه‌های آن را به نظم کنم.

کتاب نامه

۱. تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، نجیب مایل هروی، چ ۱، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰.
۲. دیوان اشعار، ناصر خسرو قبادیانی، تصحیح سید نصرالله تقوی، با مقدمه سیدحسن تقی‌زاده چ ۲، اصفهان، انتشارات تأیید اصفهان، ۱۳۳۵.
۳. دیوان اشعار، ناصر خسرو قبادیانی، تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق، چ ۱، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۳.
۴. زادالمسافر، ناصر خسرو قبادیانی، با مقدمه و حواشی ع. قویم، چ ۱، تهران، ۱۳۳۸.
۵. زادالمسافرین، ناصر خسرو قبادیانی، تصحیح محمد بذل الرحمن، چ ۱، برلن، مطبعة کاویانی، ۱۳۴۱ ق.
۶. سبک‌شناسی، محمدتقی بهار، ملک الشعراء، چ ۲، تهران، امیرکبیر، ۱۳۴۹.
۷. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، جلد هفدهم، عبدالحسین حائری، چ ۱، تهران، مجلس شورای ملی، ۱۳۴۸.
۸. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، جلد چهاردهم، محمدتقی دانش پژوه، چ ۱، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۰.
۹. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، چ ۱، تهران، موسسه فرهنگی منطقی، ۱۳۴۹.
۱۰. فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمدتقی دانش پژوه، جلد اول، چ ۱، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.
۱۱. کتابشناسی حکیم ناصر خسرو قبادیانی، به کوشش علی میرانصاری، چ ۱، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۳۲.
۱۲. لغت‌نامه علی اکبر دهخدا، چ ۱، تهران، سازمان لغت‌نامه وابسته به دانشگاه تهران، ۱۳۳۵ به بعد.

13. *Catalogue of the persian, Turkish, Hindustani and pushtu Manuscripts in the Bodleian Library part III*, A. F.L. Beeston, Oxford. 1954

14. *Encyclopaedia of Islam. New Edition*. Edited by C.E.Bosworth, EVQDonzel, W.p.Heinrichs, Ch.pellat. Leden - Newyork.E.J. Brill.

پی‌نوشتها:

۱. قرار بر آن است که این تصحیح با تعلیقات استاد دکتر مهدی محقق و تحقیقی در واژه‌های آن (واژه‌نامه) از استاد سید اسماعیل عمادی‌حائری، همراه با مقدمه‌ای از پروفیسور هرمان للذت، توسط موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک

گیل منتشر گردد.

۲. دیوان، تصحیح سید نصرالله تقوی، ص ۵، تصحیح مجتبی مینوی - مهدی محقق، ص ۳۷۲.
۳. همان، تصحیح سید نصرالله تقوی، ص ۳۳۰، تصحیح مجتبی مینوی - مهدی محقق، ص ۱۴۵.
۴. سبک‌شناسی، محمدتقی بهار، ملک الشعراء، ج ۲ ص ۱۵۷ - ۱۵۸. مرحوم استاد دکتر محمدمعین نمونه‌هایی از اصطلاحات علمی و فلسفی پارسی را که این سینا و ناصر خسرو - هر دو - به کار برده‌اند، به دست داده است. رک: مقدمه لغت‌نامه دهخدا، مقاله «لغات فارسی این سینا و تأثیر آنها در ادبیات»، دکتر محمد معین، ص ۷۴ - ۷۵.
۵. همان، ص ۱۵۴.
۶. نک: تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، نجیب مایل هروی، صص ۲۳۴۵، ۱۶۹. نیز:

Encyclopaedia of Islam, New Edition, VII-p: loob

۷. نمونه‌ای از آن، تبدیل «حجّت خلقی» به «حجّت منطقی» یا «خلفی» است. حال آنکه حجّت آوردن از مخلوقات خدا از اصول رایج در میان اسماعیلیان است و «حجّت خلقی» نیز بدین معنا نظر دارد.
۸. Edward G. Browne. نک: زادالمسافرین، تصحیح محمد بذل الرحمن، مقدمه مصحح، ص ب.
۹. زادالمسافرین، ناصر خسرو قبادیانی، به تصحیح محمد بذل الرحمن، برلن، مطبعة کاویانی، ۱۳۴۱ ق، ۱۲ + ۵۱۸ ص.
۱۰. همان، ص ۱.
۱۱. کتابشناسی حکیم ناصر خسرو قبادیانی، علی میرانصاری، ص ۷۵.
۱۲. همان جا.
۱۳. زادالمسافر، ناصر خسرو قبادیانی بلخی، با مقدمه و حواشی ع. قویم، تهران، بی‌نا، ۱۳۳۸ + ۲ ص ۳۳۲.
۱۴. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، عبدالحسین حائری، ج ۱۷ ص ۲۷. استاد حائری - دام ظلّه - تصحیح و مقابله این اثر را به عبرت نائینی نسبت داده‌اند، حال آنکه آشکار است که مصحح نسخه سید تصیر الله تقوی است و عبرت تنها کاتب آن است.
۱۵. نسخه خطی، ص ۵۱۵.
۱۶. همان، ص ۵۰۸.
۱۷. همان، ص ۵۰۸ - ۵۰۹.
۱۸. برای آگاهی از برخی نسخه‌های آن، نک: فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، ج ۲ ص ۸۰۰.
۱۹. نک: تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، نجیب مایل هروی، ص ۳۶۸.
۲۰. همان، ص ۳۶۹.
۲۱. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمدتقی دانش پژوه، چ ۱ ص ۴۰۱۱.
۲۲. همان جا.

23. *Catalogue of the persian ... Manuscripts in The Bodleion Library, Part III*, A. F. L. Beeston,

- میکروفیلمی از این نسخه به شماره ۱۰۴۳ و عکسی از آن به شماره ۱۹۶۶ - ۱۹۶۸ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. نک: فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمدتقی دانش پژوه، چ ۱ ص ۵۶۲.
۲۴. همان جا.